

Muhamed Filipović

**ODLAZI JOŠ JEDAN OD ONIH
VELIKIH I ZNAČAJNIH
Milan Kangrga (1923-2008)**

**ANOTHER GREAT AND IMPORTANT
FIGURE DEPARTS
Milan Kangrga - 1923-2008.**

U petak, 25. aprila 2008. godine, hrvatska televizijska stanica „Nova“ objavila je kratku vijest koja je glasila: „Umro je filozof Milan Kangrga.“ Osim ove obavijesti u tekstu bez slike, nije bilo nikakve dodatne vijesti. Pomno praćenje kasnijih vijesti, te i drugih hrvatskih TV stanica koje mi u Sarajevu možemo pratiti, nije mi odgovorilo na mnoga pitanja koja se u vezi s takvim sudbonosnim događajem u životu čovjeka čiji značaj daleko nadilazi uobičajena mjerila na temelju kojih se ljudi ispraćaju na svoje zadnje putovanje, kao što su: kad je zapravo umro, kako i od čega, kad će i gdje i u čijoj organizaciji eventualno biti sahrana, i sve ono što uz vijest o smrti nekog značajnog čovjeka uvijek ide i čime nas zasipaju čak i onda kada umre neko ko, osim mrtvih, iza sebe nije ništa drugo ostavio. Ako je neka osoba značajna toliko da se javnost obavještava o njenoj smrti, onda bi trebalo o tome, makar naknadno, dati više detalja, i to ne samo zbog javnosti kojoj se medij obraća, u ovom slučaju zagrebačkoj i hrvatskoj, nego i zbog brojnih Kangrginih prijatelja, kolega, ljudi koji su ga poznavali, poštovali i voljeli, s njim surađivali, družili se, i koje zanima sve što se s njim zbiva, a pogotovo ono što stavlja definitivnu tačku na njegovo ovozemaljsko bivanje i odlazak koji zahtijeva odgovarajući ispraćaj. Ispraćaj na groblju, a ako ne tako, zbog svega što se među nama kao prepreka raznih vrsta ispostavilo zadnjih dvadesetak godina, ono barem u mislima i u času kad Milanovo tijelo bude predavano majčici zemlji ili vječnom plamenu.

Uostalom, smrt bi trebala da stavi tačku na mnoge resentimane, da ugasi mnoge ljubomore i mržnje koje se rađaju u tokovima vremena i kojima povod bivaju razni interesi, od onih banalnih do onih navodno sofisticiranih, koji nose oznake politike, ideologije ili vjere, i da nas vrati u stanje ravnoteže duha koja bi nam omogućila da mislimo realno i trezveno, i da shvatimo da ljudi, bez obzira na to šta i kako mi mislili o njima i njihovim idejama, i u kakvim odnosima se s njima nalazili, imaju svoju vrijednost po svom djelu, ali i po onome što o njima misle drugi ljudi, čije mišljenje nije ni u čemu manje važno i relevantno od našeg, a može biti, i najčešće i jest, sasvim različito od njega. A Milan Kangrga je imao svoju vrijednost i značaj, i imat će ga nesumnjivo i ubuduće, i to utoliko više i utoliko veći ukoliko je imao za protivnike one koji su rušili, progonili i zatvarali i ideje i ljude, i koji su uspjeli jedino da opustoše naše živote i učine nam njihov kraj radosnim, a ne tužnim događajem. Jer i smrt je ponekad spas u poređenju s onim ponižavanjima kojima nas život često izlaže u uvjetima koji su u našim zemljama nastali otkad demokratski duh slobode njima dominira, naravno, duh moje, a ne slobode svih ljudi. Boriti se za slobodu čovjeka, boriti se za slobodu nacije, boriti se za slobodu svake posebne ljudske skupine bilo koje vrste, za njeno pravo da izražava svoju ljudsku bit - svake je hvale vrijedan ljudski napor. Ali kada moja borba za slobodu mog naroda, za afirmaciju mog interesa, postane borba protiv isto tako jednakog prava i interesa drugih naroda i ljudskih skupina, tada tu nema slobode i kao rezultat takve borbe može nastati samo stanje u kojem je ona reducirana i postaje samo prazna fraza i dekor za vladavinu bez slobode. Pred pitanjem o tome u čije ime i na kakav način se boriti za slobodu, a mi smo se svi pokušavali boriti za nju, nalazili smo se svi mi koji smo bili dio velikog disidentskog pokreta nastalog između 1964. i 1974. godine u bivšoj Jugoslaviji. Jedni su se odlučili da se protiv totalitarne diktature bore na temelju ideje slobode nacije, apsolutizirajući nacionalnu slobodu do mjere kojom su u njoj stvorili novog apsolutnog gospodara i arbitra ljudskih sudbina, i pogriješili su. Drugi su se odlučili da se protiv totalitarne diktature bore na temelju ideje apstraktne slobode čovjeka kao takvog, ne kompromitirajući tu ideju angažmanom za bilo koji konkretni aspekt ili način posto-

janja te slobode, i time su se u biti izjednačili s istim onima protiv kojih su se borili, razlika je bila samo u interpretaciji sadržaja pojma te slobode i historijskih uvjeta njene realizacije. Tako je nastao *antidogmatski* ili *kritički marksizam*, ali ipak marksizam, koji je u osnovi zadržao ideju totaliteta, pa su i oni pogriješili. Sama stvar, dakle, nadilazila je okvire marksizma, ali i nacionalizma. Obje ideologije i iz njih derivirane politike postale su anahrone.

Niko ne može i neće moći odreći istinu da Milan Kangrga spada u najznačajnije filozofske pisce i mislioce druge polovine XX vijeka na našim prostorima i u hrvatskoj duhovnoj sferi. Niko, također, neće moći osporiti činjenicu da je on stvorio i utemeljio moderno marksističko i uopće filozofsko kritičko mišljenje u oblasti etike i društvene teorije u Hrvatskoj, da je bio jedan od najsjajnijih protagonista kritičkog marksizma, kao dominirajuće i najvrjednije duhovne i filozofske tendencije na našim prostorima u XX vijeku, i da će Milan Kangrga to ostati uprkos i nasuprot svima onima koji su tu istinu pokušavali odreći ili koji budu pokušali da je odreknu u budućnosti.

Mene je lično vijest o Milanovoj smrti veoma snažno potresla. Svi moji kolege, prijatelji i ljudi s kojima sam duhovno živio, usuglašavao se, svađao se, slazio se i razilazio u životu, surađivao i mislio naporedo s njima ili nasuprot njima, ali ipak mislio i kretao se uopće u nekoj vrsti kontrapunkta, kao što su i oni to činili naspram mene, otiđoše, i to nekako bezglasno. Umirali su i umiru u neka zloćudna vremena, ili uz veoma aktivnu asistenciju svojih protivnika, novostvorenih žreca nacionalne filozofije i ideologije nacionalnog čistunstva, ali svakako su odlazili bez adekvatne ocjene i ispraćaja kakav su zaslužili po onom što su učinili za filozofski život i kulturu u Hrvatskoj. Tako odoše oba uporna, pametna i tvrdoglava (kao da su bili Bosanci) Supeka – odoše i Rudi i Ivan. Ode i Predrag Vranicki, za kojeg je izgledalo da je sposoban odoljeti svakoj buri i nepogodi, a da čak mi ovdje nismo ni znali da je umro. Za Gaju Petrovića smo znali da je bio teško bolestan, ali je i on otišao nekako bezglasno i kao da i nije živio i kao da nije dugo vremena bio motorna snaga mnogih poduhvata u filozofiji tokom cijele druge polovine XX vijeka. Ubrzo je otišao i Vanja Sutlić, zapravo on je umro u osvit krvavih dana koje je u svojim zadnjim djelima tako intenzivno

slutio. Ode zatim i mirni i gotovo uvijek neprimjetni Branko Bošnjak, bez kojeg bi hrvatska filozofija bila nelegitimna u pogledu odnosa prema naslijeđu uopće, i to onom koje je jedno i nezao-bilazno za sve nas, a to je antičko. Ode, na kraju, i moj kolega sa godine i dugogodišnji intimni prijatelj Danilo Pejović, o čijoj smrti me neki moji kolege, koji su saznali na vrijeme za tu smrt, nisu htjeli ili mogli, što je u toj situaciji isto, obavijestiti, mada su znali da sam s njim veoma blizak iz studentskih dana i za sva vremena otada. Bili su to sve moji prijatelji, neki od njih i profesori (Vranicki i Supek), svi kolege sa studija i ljudi s kojima sam usko surađivao, s njima se sastajao na skupovima, konferencijama, seminarima i simpozijima, u krčmama ili za večerama i banketima, kod kuća ili na putovanjima, ili sam se od njih rastajao, kad sam smatrao da za neku bližu i posebno institucionaliziranu suradnju više ne postoje dovoljno čvrsti osnovi koji bi se mogli opravdati u prirodi filozofskog mišljenja i interesima filozofije. Glavni razlog razilaženja za mene je bila orijentacija časopisa „Praxis“, koji smo zajednički utemeljili i u čijem redakcijskom savjetu sam bio sve dok iz istoga nisam isključen zbog kritike prevelikog utjecaja politike i politikantstva na rad redakcije i orijentaciju časopisa. Međutim, rastanak od redakcije nije značio ujedno i rastanak od ljudi. Tada sam shvatio da je kultura ponašanja uopće, kultura mišljenja posebno, i političkog mišljenja specijalno, nešto što je vezano za opću kulturu. Mada su se moje kritike podjednako odnosile i na moje kolege iz Zagreba, kao i one iz Beograda, reakcije su bile radikalno različite. Zagrebački kolege su polemizirali s mojim stavovima i kritizirali moje ponašanje, ali me nisu diskvalificirali niti su prekidali lične odnose i prijateljstvo. S druge strane, moji beogradski kolege, od kojih su neki bili sa mnom u veoma intimnim odnosima, čak i u smislu kućnih odnosa, okretali su glavu od mene i proveli neku vrstu ostrakizma, i to ne samo prema meni nego i prema ostalim članovima moje porodice. Bio sam osupnut činjenicom da je Ljubomir Tadić, koji je dobro poznao moju suprugu Nadiju i s njom često bio u društvu, odbio da je pozdravi i okrenuo od nje glavu u direktnom susretu u Beogradu. Tada mi je ona kazala: “Pa kakvog si mi to seljačinu uvodio u kuću kad ne zna da se odnosi prema ženi i ne zna da se nijedna žena uglavnom ne slaže s onim što joj muž radi, mada je

dužna da ga podržava. Taj nikada nije trebao iz svoje Pive da dolazi među civilizirane i kultivirane ljude.“ Sasvim suprotno iskustvo imala je upravo s Milanom Kangrgom, a da i ne govorim s mojim kućnim prijateljima kao što su bili Vanja Sutlić ili Danilo Pejović. U jeku mojih sukoba s praksisovcima ona je bila u Zagrebu i Kangrga i njegova žena su je pozvali na večeru, a ona je kasnije pričala kako joj nigdje nije bilo tako prijatno i kako joj niko nije stvorio tako ugodnu i prijateljsku atmosferu kao Milan Kangrga. S nekima od ovih ljudi sam bio veoma intiman - kao s Vanjom Sutlićem i Danilom Pejovićem, a s nekima od mojih kolega sam bio na izvjesnoj distanci, ne toliko duhovnoj koliko socijalno-institucionalnoj, koja je i meni i njima omogućavala i međusobno poštovanje i osiguravala pravo na razliku u mišljenju, koju kultura mišljenja i ponašanja podrazumijeva, traži, dozvoljava, i čak i zahtijeva. Glavno što je činilo sadržinu naših odnosa bilo je zajedničko nastojanje oko filozofije i stvari mišljenja, njegovog jačanja i usavršavanja, i poboljšanja njegove pozicije u društvu. Mišljenje je za nas bilo ono što se sažimalo u pojmu praxisa na autentičan način i stoga je traganje za autentičnim u mišljenju bilo jednako kao i traganje za autentičnom egzistencijom, dakle bilo je smisao i bit postojanja, i stoga je moralo nositi znak individualnosti. Dakle, bili smo duhovno bliski, a profesionalno smo bili kolege i sve nas je obavezivao ne samo naprijed navedeni stav i odnos prema stvari mišljenja nego i stari kodeks akademske kolegijalnosti, star koliko i akademska zajednica, odnosno zajednica mislećih ljudi uopće.

Svi mi, oni koji smo bili generacija i koji smo osjećali da nas veže poimanje filozofije i smisla života, bili smo jedna zajednica. Samo smo među sobom imali afinitete i simpatije, a ja sam posebno s Milanom Kangrgom i Vanjom Sutlićem imao i neke dodatne afinitete i odnose neke neposredne lične simpatije koji su nastali još od prvih dana našeg susreta, kako se to često dogodi među ljudima. Izvjesna bliskost se dogodila već po mom prelasku sa studija u Beogradu na studije u Zagreb 1950. godine. Može biti da su se simpatije javile i zbog činjenice da je moj prelazak bio izvjesna demonstracija naspram arogancije koju je beogradska sredina tada pokazivala prema zagrebačkoj i posebno prema filozofima u Zagrebu. Kako bilo da bilo, ipak se razvila izvjesna bliskost u

kojoj je igrala ulogu i sličnost u nekim afinitetima. Nijedan od nas trojice nije zazirao od kafane i društva. Kako se u slučaju Sutlića i Kangrge radilo o dva čovjeka sličnog temperamenta, ali sasvim različitih psihologija i vrste ljudi, to se moj odnos s njima dvojicom ne da izjednačavati. Svaki je bio i razvijao se za sebe. Obojica su bili jake individualnosti, pa je za svakog od njih trebalo naći poseban ključ. S Milanom Kangrgom i našim zajedničkim prijateljem historičarom umjetnosti Boškom Končarem sam odmah po upoznavanju našao jedan jezik koji nije imao mnogo veze s filozofijom i manirnom sofistifikacije svega u ljudskom životu, niti sa ekstravagancijom isticanja i samoisticanja, što je jako omiljen manir među filozofima, osobito onim filozofima koji su osuđeni na imitacije kao način ulaženja u samu filozofiju. Za obojicu je filozofija bila iznad svega, ali je njen položaj mogao biti ugrožen prije svega odricanjem važnosti i uloge svih drugih aspekata ljudskog egzistiranja, pa smo mi oskudnost doživljaja života u filozofiji i suhu apstraktnost njenih pojmova i kategorija pokušavali obilato nadoknađivati na drugim stranama. Mene i Milana je povežalo nešto iskonsko, direktno, krajiško, graničarsko, borbeno, nepatvoreno i u mišljenju i u iskazivanju onoga što mislimo. Težnja ka jednostavnosti je bila zaštitni znak mišljenja i pisma obojice. Radilo se o jednostavnom odsustvu bojazni za ono što mislimo, koja je uvijek povezana s pretjeranim osjećanjem tobožnje važnosti onoga što mislimo i zbog čega bismo mogli imati neprijatnosti u svijetu uopće i u onom svijetu u kojem smo živjeli. Smatrali smo da je život ipak iznad svega što se o njemu može misliti i težili smo jednostavnim formulama ljudskosti koje nas mogu spajati s mnogim, a ne samo sa izabranim ljudima. Istina, ako je dohvatljiva i ako je filozofija njen ključ, mora biti jednostavna i jasna. Zatvaranje u elitizam misli, koja uistinu jest elitna, ali ne znači da mora biti ujedno i komplicirana, ustvari je uvijek samo jedna poza i malo šta više od toga. Nismo mi bili nimalo u opasnosti zbog naših heretičkih misli, jer su u takvoj opasnosti bili tada svi koji su se uopće usuđivali misliti, budući da je gotovo svaka normalna misao mogla biti interpretirana kao heretička. Kad sam tražio izraz i opis za ono ponašanje koje je tada kod mnogih tobožnjih intelektualaca ophrvanih težinom misli i opasnostima koje iz njih proizlaze, nisam nalazio

adekvatan izraz, te sam tek mnogo kasnije slučajno otkrio takav izraz, i to u jednoj doskočici čuvenoj s TV ekrana. Upitan šta ima novo, upitani odgovori: „Ima mnogo novih važnih stvari, samo nemam vremena da ti ih ispričam.“ Upravo su se u tim godinama mnogi ponašali na takav način. Glumili su zabrinutost i govorili malo, ili banalne stvari, pravdajući se da bi mogli doći u teške neprilike ako bi otkrili sve ono radikalno i kritičko što odista misle. Nas nekolicina, koja i nije smatrala da misli nešto odveć bitno i nije krila svoje mišljenje, može biti da i jesmo bili na granici onog što se naziva iskušenje reperkusija. Međutim, čak i tada su postojala mjesta gdje opća pravila nisu u potpunosti važila i gdje se smatralo da se govori neodgovorno, i to po pravu koje čovjek dobiva kad sebe dovede u stanje neodgovornosti, tj. u stanje pijanstva. To pravilo, takav stav i ponašanje u ono doba nije nas moglo odvesti nigdje drugdje nego u birtije, u kojima je vladala određena tolerancija koja je izrastala iz biti i uloge takvih mjesta u svakom društvu i u ljudskoj kulturi uopće. U birtijama je za one koji govore „ludosti“ bilo najsigurnije. Doušnici koji su tamo djelovali su i sami bili pijanci, ili na granici pijanstva, a kako obično nisu imali novaca i ovisili su o tome da im neko plati piće njihove uši su slabo čule. I inače, u birtijama su radili doušnici najniže vrste, obično insajderi, kako se to danas kaže, te se njihovim dojavama nije toliko vjerovalo. Ako je i bilo nekih dojava, to nas je moglo odvesti i pred ideološke komisije, gdje je tolerancija prema razlikama u mišljenju bila hinjena, ali gdje se sofisticiranije tragalo za njima i gdje je svakako bilo teže objasniti da pjevanje ruskih pjesama nema veze s ljubavlju prema Staljinu i slaganjem s Informbiroom. Ili, ne daj Bože, mogli smo, da je sve došlo kod nekog zadržanog moćnika, dospjeti i u zatvore, od kojih nas je, kako ja danas mislim, branila činjenica da su zatvaranjima tada vladali ljudi koji su poštovali izvjesnu mistiku imena i tradicije, kakva su u komunističkom svijetu, i to osobito onom koji je djelovao prije rata i revolucije, dakle u klasičnom komunizmu bez vlasti, bila Končar, Filipović ili Kangrga. Glavni šef za zatvaranje u Hrvatskoj bio je u to vrijeme lički general Veljko Drakulić, inače veoma dobar drug i prijatelj iz prijeratnih dana mog brata Safeta, koji je dobro znao ko su Kangrga, kao što je znao i da je ime Končar i tada u određenom smislu posvećeno

ime partizanske mitologije koja je nastajala, a ja sam bio brat, i to jedini preživjeli brat, najboljeg prijatelja. Tako je bilo moguće da naše terevenke po bircuzima s pjevanjem ruskih pjesama tada proskribiranim, i drugi slični postupci, ispadi i izjave, ostanu bez odjeka u policijskim arhivama i mjerama. Budući da su u to vrijeme ljudi koji su vodili sveučilišni komitet bili odreda na vezama sa OZNA-om, svi smo znali da je Mika Špiljak, tadašnjih sekretar Gradskog komiteta, bio oznaš, a svi su rukovodioci prolazili kroz njen filter, te da su i oni imali osjećanje da neka ruka stoji iznad njihovih ingerencija. Tako je i došlo do apsurdna da su opasnosti za nas dolazile više iznutra, od pojedinih naših kolega savjesnih komunista, koji su vjerovali da je sve što se radi u ime komunizma posvećeno i koji su u okviru svojih autonomnih punomoćja nastojali da nam zagorčavaju živote, nego od onih koji su znali da se umnogome tu radilo o interesima puke vladavine zakićene ideologijom. Nas su isključivali iz KP-a, ali nisu na nas primjenjivali automatiku zatvaranja i istraga.

Odnosi koji su tada uspostavljeni između mene i mnogih mojih kolega u Zagrebu, posebno Vanje Sutlića, Danila Pejovića, Milana Kangrge, Rudija Supeka i Branka Bošnjaka, bili su veoma obični i ljudski, zapravo bili su takvi da ih nije mogla inficirati situacija oko „Praxisa“, u vezi s kojim sam došao u sukob s ljudima koji su po mom mišljenju tu značajnu inicijativu i instituciju našeg filozofskog života željeli i na kraju i uspjeli politički orijentirati i subordinirati jednoj nejasnoj političkoj ideji i pokretu iz kojeg se na kraju krajeva izrodila, mada se logika tog izrođavanja mogla detektirati mnogo ranije, jedna od najgorih nacionalšovinističkih ideologija i vladavina, na čijem su čelu bili bardovi „Praxisa“ iz beogradskog kruga. Moglo bi se reći da je određeni nivo našeg komuniciranja bio proizvod i jedne naizgled nebitne ali veoma važne činjenice, kako se to pokazalo. Svi mi bili smo ljudi građanskog pedigrea, imali smo određenu kulturu i filozofiju smo došli studirati radi nje, a ne zbog toga što je ona mogla biti put ka vlasti ili bilo kojoj vrsti moći. Kad su seljaci osjetili da se do moći može dospjeti i preko obrazovanja i filozofije – marksizma posebno, tada su nahrupili i na taj studij i sa sobom donijeli mnoge običaje i naravi, a prije svega agresivnost u mišljenju i ponašanju, koja je podrazumijevala i

oštru borbu za položaje do kojih se dolazilo uglavnom eliminacijom drugih.

Kangrga nije pridavao mnogo značaja osudama kojima sam ja bio podvrgavan od nekih protagonista „kritičkog marksizma“, za kojeg će se ne mnogo kasnije ispostaviti da je bio u marksističku frazeologiju ogrnut „nekritički nacionalizam“, a koje on nije mogao podržavati jednostavno zbog toga što su te osude i potezi prema meni bile potpuno u duhu komunističke ortodoksne prakse i primjene načela: „Ko nije s nama taj je protiv nas“. Unatoč osudama i tvrdnjama da je „Muhamed Filipović nacionalista“, koje su dolazile iz redova srpskih „kritičkih marksista“, a za koje se ispostavilo da su bili ne srpski nego „velikosrpski marksisti“, čiji je jedini učinak da su dali legitimaciju marksističke ortodoksije najrnjoj nacionalšovinističkoj vladavini u Srbiji i Jugoslaviji XX vijeka, Kangrga je prema meni zadržao isti onaj stav prijateljstva i dobre volje koji je mnogo puta iskazao i prema meni i prema mojoj obitelji. Razlike u mišljenju ostaju, osobito ako su one proizvod mišljenja koje je aktivno prema ukupnosti ljudske situacije i situacije filozofije, ali prijateljstvo se ne podvrgava „okazionalnim“ tokovima mišljenja, koje će nas ipak i na kraju dovesti do međusobnog poštovanja, nego zakonima srca i osjećanja, a ta su bila sasvim sigurno prijateljska od početka i s moje strane će ostati do kraja, pogotovo nakon činjenice da Milana više nema među živima.

Izgledalo je, međutim, da je od svih mojih zagrebačkih poznanika i prijatelja jedino Milan Kangrga sposoban da se odupre i onoj faktičkoj smrti i onoj mnogo goroj, duhovnoj, pa čak i onoj smrti riječi i prava mišljenja, na koju smo uglavnom svi bili osuđeni ili nas pokušavaju osuditi u današnje vrijeme oni koji misle da nose jedan novi spasonosni duh - duh apsolutnog relativizma, koristoljublja, nemoralna i slobode koja je bez ikakve kontrole uma. Nažalost, i žovijalni i nezaustavljivi i neumorni branitelj prava duha i uma, Milan Kangrga, nije bio u stanju da odoli onom što ništa duhovnog u sebi nema, a to je fizička smrt. Pratio sam njegove polemike i veselio se žaru i dosljednosti mišljenja koji su ostali isti kao nekada, ali sam vidio da se Milan fizički i emotivno može biti i previše troši. Znao sam da je boležljiv, da ima problema sa srcem, a ko tih problema neće imati u njegovim i uopće u našim godinama. Samo bešćutni

idioti i moralni monstrumi mogu biti zdravi u našim godinama. Bolest, osobito bolest srca i duše, znak je i dokaz da smo ljudi, i to oni koji još uvijek imaju savjest. Ipak, i pored takvih spoznaja, smrt Milana Kangrga je za mene iznenađujuća i veoma žalosna vijest.

Zbog čega je to žalosna vijest?

Milan Kangrga spada u grupu onih filozofa koji su svojim radom dali dvostruku relevanciju i značenje filozofskom radu u našoj zemlji nakon Drugog svjetskog rata. Do tada je širi društveni i osobito politički značaj rada filozofa bilo kuriozum i njihov rad se svodio na čisto literarni i akademski rad, uglavnom na tragovima njihovih akademskih domaćih i stranih prethodnika i uzora. U cjelokupnoj našoj filozofiji bi se moglo reći da je jedino Branislav Petronijević izašao iz tog okvira, i to prije svojim radom na paleontologiji negoli na filozofiji, mada je njegovo glavno filozofsko djelo (*Metafizika*) bilo objavljeno u Njemačkoj. Ne želim reći da zasluga za to pripada novonastaloj generaciji svršenih studenata filozofije, onih koji su studije završavali neposredno nakon Drugog svjetskog rata. U smislu filozofskih ideja imali su i oni prethodnike na koje su se mogli u određenom smislu naslanjati. Mi, koji smo filozofiju studirali nakon rata, imali smo takve prethodnike i uzore ne samo u međunarodnoj nego i u našoj filozofskoj javnosti. Zasluga za to pripada nekolicini ljudi koji su donijeli moderne ideje u našu zemlju, ali najveću ulogu u napretku naše filozofije dugujemo, prije svega, promijenjenim općim uvjetima u kojima je sam rad na filozofiji postao rad od najvećeg društvenog ranga i značaja, barem je to tako bilo teorijski, a umnogome i praktički. Na svim univerzitetima u zemlji su nastali i razvijali se studiji filozofije, formirane su biblioteke, nastala su domaća izdanja prijevodne i domaće autorske literature, a nastali su i brojni paraakademski studiji filozofije u okviru političkih struktura toga doba. Novi uvjeti, do kojih je došlo nakon pobjede socijalizma u zemlji, afirmirali su filozofski rad u cjelini, a posebno marksističku filozofiju, kao duhovnu, ideologijsku, kulturnu i političku osnovu cjelokupne društvene prakse. A ta je situacija djelovala na filozofski rad dvostruko. S jedne strane, ona je dala važnost njihovom radu i podizala mu društvenu cijenu i ujedno stvarala uvjete za njegov brzi razvoj. Nikada do tada nisu institucije filozofskog obrazovanja i djelovanja, kao i produkcija

filozofske literature, prijevodne i originalne, rasli tako brzo i bili svestrano podržavani kao nakon pobjede socijalizma. U nekom smislu, baviti se filozofijom i biti filozof postalo je veoma važno, a društvena pažnja je bila uveliko fokusirana na taj rad i na njegove nosioce. Ta pažnja, međutim, nosila je u sebi skrivenu opasnost. Opasnost je dolazila od uske povezanosti politike i filozofije, koja je filozofiju dovodila u poziciju ovisnosti o politici i kriterijima na osnovu kojih ona odlučuje, a to je značilo da su se politički kriteriji protezali automatski i na filozofiju. Oportunitet i pragmatička vrijednost mišljenja su u toj relaciji dobivali na značaju, što je uvjetovalo ovisnost filozofskog o političkom mišljenju, a političke prosudbe prethodile su onima do kojih mogu doći filozofi. Filozofi dolaze pod lupu političkog suđenja i procjene oportuniteta njihovih ideja, a to je imalo veoma velike negativne posljedice po razvoj filozofije, a posljedično i same politike, što se jasno potvrdilo u iskustvu svih socijalističkih režima. S jedne strane, oni koji su prihvatili da im politika bude sudija ušli su u sistem duhovne i misaone podređenosti i pristali na implicitnu tezu da su sva pitanja već u načelu riješena i da praksa rješava sva bitna pitanja života, a da teorija samo tumači ta rješenja. Tako se u biti sva rješenja događaju u sferi politike, a filozofiji ne preostaje ništa drugo doli da tumači i opravdava političke poteze vladajućih. Podržavanje takvog odnosa osiguravalo je filozofima izvjesnu društvenu sigurnost, a njegovo dovođenje u pitanje i insistiranje na otvorenosti bilo kojeg važnog društvenog pitanja i primatu teorijske analize nad praktičkom odlukom vodilo je ka nesigurnosti i čestim ideološkim sankcijama nosilaca takvih stavova. U cijelosti, to je boljševički komunistički model odnosa filozofije i politike, koji je s pravom bio nazvan staljinističkim, jer je njegov stvarni tvorac bio nekadašnji gruzijski bogoslov i potom ruski boljševički revolucionar i političar Josip Visarionovič Džugašvili, po svojoj tvrdoći nazvan Staljin. Druga moguća pozicija sastojala se u odbijanju ovakvog položaja filozofije, a na temelju argumenta da je svako filozofsko istraživanje pozvano da istražuje realitet ljudskih odnosa i sve ono što je predmet njegovog istraživanja, sa stajališta dijalektike, a to znači neprestanog razvoja same prirode, odnosa u njoj i u društvu, i da takav odnos ne trpi unaprijed data i za sve situacije data rješenja, niti se takva rješenja

moгу derivirati iz političkih odnosa, nego se ona proizvode upravo mišljenjem. Shodno marksističkom klasičnom stavu, politika je spadala u društvenu nadgradnju i sama je bila ovisna, te nije mogla i smjela dovesti fundamentalna istraživanja prirode, društva i čovjeka u ovisnost o svojim stavovima. Modele takvog mišljenja, u kojem teorijska analiza svagda ima primat nad pragmatičkom političkom analizom i rješenjem, Karl Marx je pokazao u svojoj studiji „Građanski rat u Francuskoj“ (1871), uključujući u nju i problem analize iskustava Pariške komune kao prve radničke vlasti nastale u svijetu, kao i u pitanju „Kritike Gotskog programa“ (rukopis je nastao 1875., a objavljen je 1879. godine), tj. političkog programa Njemačke socijaldemokratske partije nazvanog Gotski program, jer je bio usvojen na kongresu u gradu Gotha. Takvo mišljenje, mada je bilo u punoj suglasnosti s ortodoksnim marksizmom Karla Marxa, vodilo je sve naše filozofe u poziciju opozicije prema partijskoj politici i njenoj teoriji, kakva je provedena nakon razlaza sa SSSR-om i osobito nakon odbijanja da se od sovjetskog marksizma radikalnije odvoji i teorija i praksa socijalizma u Jugoslaviji. Dvostrukost u položaju i ulozi filozofije u socijalističkom društvu vodila je ka ovoj vrsti dvostrukosti njene društvene i političke pozicije. Ona je zastupala stvar socijalizma i slobode, i po toj liniji je dospijevala u sukob s onom političkom snagom u našem tadašnjem društvu koja se smatrala jedinim nosiocem te borbe. I naša filozofija se, unatoč cjelokupnom materijalnom i institucionalnom razvoju, razvijala po modelu ove dvostrukosti. Filozofija se podvojila i na jednoj strani su se nalazili oficijalni i oficiozni filozofi poslušnici i tumači političke volje vladajuće partije, a na drugoj strani su se našli oni koji su slijedeći izvorni duh filozofije, a to je neovisnost i originalnost njenih istraživanja i njeno pravo da traga za istinom bez obzira na sve aktualne i pragmatične interese i raspored društvene moći, postali opozicioneri ili disidenti, ako su uspjeli da stvore sebi neke određene institucionalne i druge pretpostavke za djelovanje.

Milan Kangrga je, sa cijelom generacijom svojih kolega i drugova, bio među ovim drugim i u tome leži njegov veliki značaj i pozitivna uloga u životu naše filozofije tokom druge polovine XX vijeka.

Kao epigonska kultura, osobito u kontekstu marksističke kulturne i duhovne klime, koja je bila formirana pod egidom postojanja prve zemlje socijalizma koju je, prema mišljenju najvećeg broja marksista u svijetu i pored mnogih uočavanih nedostataka, trebalo braniti, naša je marksistička misao imala kao prvi i najvažniji zadatak da se emancipira od tog duha poštovanja onoga što je prvo, kao da ono što je prvo mora biti i jedino i ujedno i najbolje i da predstavlja ne prvi eksperiment iza kojeg slijede novi i bogatiji, nego da je apsolutni uzor i kriterij za sve ostalo što budućnost donosi. Budućnost bi tako postala repeticija već viđenog i ne bi donosila ništa novo. U duhovnoj sferi to je značilo da je jedina važeća verzija marksizma mogla i smjela biti ona koju je razvilo sovjetsko društvo, odnosno odobrila i sankcionirala njegova komunistička partija. Bio je to onaj krajnje siromašni liturgijski komponiran marksizam-lenjinizam-staljinizam, to jest kombinacija ideja u kojoj su ideje prva dva nosioca te misli obilno stradale i bila legitimirane samo i jedino kroz interpretaciju onog trećeg, i to na najnižoj mogućoj razini filozofskog mišljenja u cjelokupnoj dotadašnjoj već stoljetnoj historiji marksističkog mišljenja. Prvi i drugi član tada konstruiranog svetog trojstva (Marx i Lenjin) bili su samo pokriće za ono što je bilo bit ove ideološke konstrukcije koja je u cijelosti potisnula istraživački impuls originalne marksističke kritičke misli i zamijenila ga s gotovim i dovršenim receptima za sve postojeće i moguće probleme ljudske historije izgrađene na oskudnoj i primitivnoj praksi iznađenog sistema izgradnje prve zemlje socijalizma. Čuvena Staljinova formula „Lenjinizam je marksizam epohe imperijalizma i socijalističke revolucije“ nije mogla značiti ništa više nego da se uvjeti izgradnje socijalizma u Rusiji i njegova pozitivna iskustva, to jest uspjesi bez obzira kako i uz koju cijenu su oni postizani, imaju smatrati za jedino meritornu osnovu i okvire marksističkog mišljenja. Tako je u svjetskom komunističkom pokretu nastala situacija da je „Dijalektički i historijski materijalizam“, štampan kao IV glava čuvene „Historije SKP(b)“, u sankrosanktnoj i obavezujućoj interpretaciji i „obogaćenju“ koje mu je dao Staljin, bio obavezujuća filozofija i ideologija, a sve ostalo je moglo biti samo derivat te teološko-metafizičke konstrukcije. Filozofija, koja je pristajala na tu konstrukciju, odustajala je od istraživanja i aktivnog mišljenja i pri-

stajala jedino na interpretaciju, kao što je to u epigonskim duhovnim tvorevinama uvijek slučaj. Stoga je prvi zadatak *slobodne misli*, ili da kažemo one misli koja je pokušavala da slijedi originalni i kritički duh filozofije, a to je sloboda mišljenja i istraživanja, bio u suočavanju sa ovim filozofsko-ideološkim konstruktom, a njegov prvi zadatak je bio kritika staljinističkog i uopće dogmatskog marksizma.

Ne bi trebalo nimalo umanjivati, ali ni precjenjivati ulogu političkog sukoba do kojeg je veoma rano došlo u odnosima između Jugoslavije i SSSR-a i satelitskih mu država, odnosno između KPJ i KPSS-a i drugih komunističkih partija udruženih u organizaciju Informbiro (Informacioni biro europskih komunističkih partija koji je formiran u proljeće 1947. godine, sa sjedištem u Beogradu, i koji je izdavao list „Za trajni mir i demokratiju“). Svi koji su imali pojma o prirodi politike, osobito one koju je vodio SSSR pod rukovodstvom Staljina, znali su da je sukob koji je nastao 1948. godine bio dubok i radikaln. Međutim, unatoč dubokom političkom smislu sukoba, a on je bio koncentriran na pitanje odnosa između socijalističkih država i na pitanje o tome hoće li njihovo ponašanje i djelovanje biti dirigitirano iz jednog centra (Moskva), ili će te države odnosno njihove vodeće političke snage nositi samostalnu odgovornost za unutrašnju i vanjsku politiku socijalističkih država i uopće za sudbinu svojih država i naroda, ili će biti samo manekeni čiji će potezi biti dirigitirani iz centra svjetskog komunizma, to jest iz Centralnog komiteta KPSS-a, Tito i KPJ nisu bili zainteresirani da se sukob produbi i protegne i na pitanje ideologijske i političke vjerodostojnosti sukobljenih strana mjerene tada općenito vladajućim mjerilima u komunističkom pokretu u svijetu. Stoga, u prvim godinama tog sukoba KPJ i Tito nisu ni postavljali opća pitanja i nisu vršili teorijske izvode u smislu pitanja o tome šta je opća teorijska pozadina svega što se u socijalizmu i komunističkom pokretu zbiva, to jest nisu postavljana pitanja statusa marksističke misli kao općeg i zajedničkog definitora programa borbe za izgradnju socijalizma i komunizma u svijetu i kriterija procjene njene dosljednosti. Ako su i postavljana takva pitanja, a osobito ako bi se dodirivalo ono što je Staljin formulirao kao opću strategiju i taktiku komunizma, tada je to započelo tek dvije tri godine nakon izbijanja sukoba i vršeno je polulegalno, a u praktičkom smislu je

našlo svog izraza tek u odluci da se izgradnja socijalizma u Jugoslaviji orijentira putem razvoja tzv. neposredne radničke demokratije (stvaranje radničkih savjeta) i time započne proces razvlašćivanja državnog aparata u oblasti vođenja ekonomije i upravljanja privredom. Naravno, ta tada uspostavljena margina prema općoj tadašnjoj praksi socijalizma nije još uvijek doticala pitanje političkog monopola komunističke partije, gdje je mjerena njena komunistička vjerodostojnost, i to će na žalost ostati tako sve do kraja našeg i svjetskog komunizma.

Sjećam se da su prve tekstove koji su osporavali filozofsko utemeljenje one politike koja se nazivala staljinizam napisali Koča Popović i Maks Baće i da su oni bili štampani na jedna dosta stidljiv način u „Komunistu“, bez šireg odjeka i komentara. Režim je još čuvao neku vrstu odstupnice prema svjetskom komunističkom pokretu u pitanju svoje ideologijske vjerodostojnosti u pogledu općenito prihvaćenog gledanja na marksizam koje je tada vladalo u svjetskom komunističkom političkom pokretu. Titova taktika bila je sadržana u stavu da je sukob politički a ne ideološki i da je nastao između dviju država, a da se ne radi o sukobu u okviru komunističke vjerodostojnosti. KPJ je i nadalje vjeran, kao što je to i bio, komunizmu, marksizmu i svim vrijednostima tog sistema, ali insistira na pravu da sam vodi svoju politiku i snosi odgovornost za nju, a jedino mjerilo ispravnosti te politike jesu praktički uspjesi u ostvarenju izgradnje socijalizma, a ne pokoravanje nekom apstraktnom vođstvu. Zar Komunistička internacionala nije sebe samu raspustila upravo u cilju pojačanja odgovornosti svakog KP-a za njegovu vlastitu politiku.

Kad su neki europski intelektualci započeli da tematiziraju suštinu i filozofsko-ideološki sadržaj ovog dramatičnog sukoba (Jean Cassu i Jean-Paul Sartre), tada su tek stvoreni uvjeti da takva aktivnost započne i kod nas. Nije se moglo očekivati da će se toga prihvatiti stariji predstavnici našeg marksizma, jer su oni svoju reputaciju izgrađivali na dosljednoj staljinističkoj ortodoksiji. Tako je zadatak uspostavljanja jasne razlike u poimanju marksizma i filozofije uopće, prema onom što je već tada nazivano staljinizmom ili sovjetskim marksizmom, u cijelosti pripao mladoj generaciji filozofa koja je tek stupala na scenu. Toj generaciji je pripadao i

Milan Kangrga, i upravo je ta generacija obavila ogroman rad na oslobađanju našeg mišljenja, našeg društva i naše duhovne situacije od teškog bremena staljinizma i uopće jedne vrste marksističke ortodoksije i svake druge vrste ortodoksije i dogmatizma, koja je uvijek neplodna i nikada i ni u kojoj od svojih verzija nije ništa obećavala. Oni koji su svoje protivljenje staljinizmu svodili samo na politički i državni sukob a ustvari su nastojali očuvati duh staljinizma, a to je politički i duhovni monopol partije i njenog vrha, nisu doprinosili stvarnom razvoju slobode. Sloboda je mogla i morala je nastajati upravo proporcionalno opadanju uloge i moći političkog i duhovnog monopola u društvu. Tek to bi vodilo oslobađanju stvaralačke duhovne i realne snage naroda.

Kao i u svakoj sličnoj situaciji, u situaciji kada na datoj osnovi nisu mogući koraci unaprijed, nužno je učiniti korake unatrag i tako stvoriti izvjestan manevarski prostor i povratiti one šanse koje su određenim razvojem bile eskamotirane. Sjetimo se samo pokliča „Zurück zu Kant“ s kojim je započela renesansa Kantove misli u Njemačkoj krajem XIX vijeka, koja je njemačku filozofiju izvukla iz bigoterije pozitivizma i otvorila joj nove puteve i mogućnosti kroz novokantovstvo, Windelbanda, Cohena, Natorpa, Diltheya, Husserla i brojne nove ideje koje su tada nastajale na temelju kritičke elaboracije kantijanskih ideja u Berlinu, Beču i drugim univerzitetskim centrima u Njemačkoj. U našoj filozofiji je, nakon razlaza sa Staljinom, došlo do obrata koji bi se mogao nazvati „Natrag ka Marxu“. Ovaj poklič, koji je tražio da se od epigonstva staljinističke interpretacije ide ka originalnom Marxovom mišljenju, bio je dopunjen i zahtjevom da se ide ka „mladom“ Marxu, čije je bitno mladalačko djelo, zapravo zbirka njegovih ranih radova pod naslovom „Ekonomsko-filozofski rukopisi“ i njegova kritika neohegelovaca desne i lijeve orijentacije pod naslovom „Njemačka ideologija“ (oba rukopisa objavljena su 1932. godine u Njemačkoj - Dietz Verlag - i to u osvit pobjede fašizma u Njemačkoj, što je znatno omelo njihovu komunikaciju i utjecaj u komunističkom svijetu i među filozofima uopće). Mada su ova djela bila priređena još 1932. godine, njih je Dietz Verlag ponovno izdao i nakon rata, i upravo tada su ona došla nama u ruke. Stanko Bošnjak je ubrzano priređivao prijevod „Ranih radova“ za naše izdanje i to izdanje je

igralo ogromnu ulogu u emancipaciji naše misli od ostataka onog marksizma kakvog nam je zavještala III internacionala. Upravo je vraćanje Marxu i put od tzv. zrelog i već ideologiziranog i politiziranog Marxa ka njegovim ranim i originalnim filozofskim idejama, a potom i njegovim veoma bitnim pripremnim tekstovima za „Kapital“ koji su izašli tek 1939. godine pod naslovom „Osnovi kritike političke ekonomije“, omogućilo našoj generaciji da otvorimo nove puteve našoj filozofiji, da shvatimo duboku vezu između Marxove misli i misli njegovih prethodnika, osobito Hegela, koji je bio njegov stvarni duhovni učitelj. Upravo je u uspostavljanju i oživljavanju ove povezanosti i bila bitna i historijska uloga te generacije i u njoj svakako Milana Kangrge kao jedne od motornih snaga ovog kretanja. Od Marxa je bilo logično da se ide ka temeljitim studijama Hegela i cjelokupne njemačke klasične filozofije i da se onda kasniji razvoj filozofiranja u Europi sagleda iz jedne sasvim nove perspektive i mimo one klasične Lenjinove definicije o „Tri izvora i tri sastavna dijela marksizma“ u kojoj, pored engleske ekonomije i francuskog socijalizma, figurira i klasična njemačka filozofija, ali kao paralelni izvor i dio mehaničke miksture, a ne kao dinamični duhovni i misaoni proces prenošenja cjelokupnog mišljenja na *probleme čovjeka* i pitanje o njegovoj sudbini, što se zbililo u njemačkoj klasičnoj filozofiji i što je jedino moglo da izvuče misao o društvu iz *dominacije* društvenih struktura nad čovjekom, što je i danas, kako pisac ovih redova misli, glavni problem ljudskog postojanja. Inače, svima koji su studirali Hegela jasno je da je već Hegel apsorbirao sve bitne ideje i pojmove klasične ekonomske i socijalno-političke misli europskog prosvjetiteljstva i da ih je, u svojoj „Filozofiji prava“ i „Fenomenologiji duha“, sažeo i izložio na način kojim im je dao univerzalno značenje i filozofsku sadržinu. U Fischerovoj „Historiji filozofije“ našao sam bilješku koja kaže kako je Immanuel Kant u dalekom Koenigsbergu, već nakon dva mjeseca po izlasku iz štampe Smithovog djela o „Porijeklu bogatstva naroda“, imao to djelo na svom stolu dobiveno brzom brodskom linijom Edinburgh – Koenigsberg. To još više važi za Hegela. Njegovoj pažnji nije se u europskom mišljenju moglo oteti ništa relevantno. Studij Hegela je tako za nas sve postao izvor i put ka približavanju filozofskoj sadržini Marxove misli koja je bila

plasirana u okviru grandiozne analize funkcioniranja cijele jedne društvene strukture, one koja je začeta pronalaskom privatnog vlasništva i koja se osnivala na razvijenim oblicima tog vlasništva i funkcija kapitala kao glavnim pokretačima ljudske aktivnosti. Nedavno je jedan ovdašnji profesor izrekao jednu od neistina koje se često izriču kad ljudi govore o sebi, a to je da je on jedini čitao Hegela. Ima ljudi čija se lektira vidi u njihovim tekstovima, a ima ih čija se lektira očitava iz njihovih misli. Jedno su glosatori, a drugo aktivni samostalni mislioci. Neka svako odabere sebi svoju poziciju i način duhovnog rada, ali neka drugima ne odriče ono što je i njihovo pravo, tj. da smo svi bili marksisti i da smo se od Marxa, kakav nam je nuđen u našem vremenu, preko Hegela, kretali ka nekom imaginarnom Marxu filozofu, koji nas je vodio ka filozofiji, na koju je marksizam toga vremena bio gotovo sasvim zaboravio.

Već sam rekao da je Milan Kangrga bio jedna od motornih ličnosti tog kretanja ne samo nas koji smo bili manje-više jedna generacija nego i cijele naše filozofije tih godina ka novim mogućnostima mišljenja. Kangrga je po nekom svom instinktu i afinitetu bio usmjeren ka etičkoj problematici, a ta je, kako znamo, najbliža političkom kontekstu ljudskog postojanja i djelovanja. Njegovo prvo značajno djelo je „Etički problem u djelu Karla Marxa“ (1963) – prije toga Kangrga je objavio prilog „Racionalistička filozofija“ u „Filozofskoj hrestomatiji“ (1957) nastaloj po inicijativi i pod redakcijom našeg profesora Vladimira Filipovića – da bi uskoro zatim izašlo njegovo kapitalno djelo „Etika i sloboda“ (1966), kao i djelo „Razmišljanja o etici“ (1970), zatim djelo „Smisao povijesnog“ (1970) i „Čovjek i svijet“ (1975). U to vrijeme je cijela grupa filozofa koja je bila okupljena oko časopisa „Praxis“ i Korčulanske ljetne škole, u kojoj je Kangrga bio jedan od bitnih faktora, došla pod udar restrikcija i progona, što je podrazumijevalo i otežano objavljivanje, pa se ono što je Kangrga objavljivao nakon toga, sve do nedavnih polemika sa svojim kritičarima iz kruga nacionalnih mislilaca, svodilo uglavnom na članke u „Praxisu“, do njegovog ukidanja i reakcije na česte napade na „Praxis“ i njega osobno. Sve je to bilo iznuđeno i stoga usputno kazivano više nego li što je sadržavalo sistematsko izlaganje ideja. Uostalom, bez obzira na to kako i pod kojim je uvjetima svako od nas radio, a veoma malo

njih je imalo sreću da su mogli nesmetano i neometano, i uz to uz aplauze i podršku „društva“, objavljivati sve što im je izašlo ispod pera, Kangrga je stvorio toliko značajnih djela da je i to dovoljno da zauzme istaknuto mjesto u našoj filozofiji druge polovine XX vijeka.

U čemu se zapravo sastoji ono bitno što je Kangrgin doprinos našoj filozofskoj misli?

Tri su bitna aspekta Kangrginog djela koja su nezaobilazna u svakoj analizi i ocjeni razvoja naše filozofije nakon Drugog svjetskog rata. *Prvi* je, svakako, obnova etičke misli u marksizmu i povezivanje cjelokupne društvene teorije izvođene iz filozofije marksizma s etičkim pretpostavkama marksističke filozofije. Kangrga je prvi među nama i sasvim jasno ukazao na klasične izvore te misli, tj. na Klasičnu njemačku filozofiju kao izvorišnu tačku marksističke etike. Bilo je to sasvim novo gledanje, za razliku od stava da je etika marksizma direktno proizašla iz etičkih utopističkih učenja, kojima su bili skloni i Friedrich Engels i Vladimir Iljič Lenjin, i sav lenjinistički marksizam, zaključno sa Staljinom. Naime, Kangrga savršeno jasno vidi da je Njemačka klasična filozofija upravo preko etičke filozofije, koju je iz metafizike i logike diferencirao Immanuel Kant, tj. preko praktičkog uma, došla do tematizacije cjelokupne društveno-historijske situacije čovječanstva iz koje su izvedeni pojmovi historije i zakona historijskog kretanja. Konačne stavove te filozofije o historiji i njenim zakonima, a posebno o smislu historijskog razvoja, formulirao je Georg Wilhelm Friedrich Hegel, što je preko Karla Marxa direktno naslijeđeno u marksizmu. Time je Kangrga postigao dva bitna rezultata, koji predstavljaju njegov originalan doprinos našoj filozofiji. Prvi od njih je da je dokazao legitimnost etičke problematike unutar Marxove filozofije, što u tadašnjem marksizmu nije bilo legitimno. Drugi njegov rezultat je da je dokazao kako je legitimni izvor marksističke filozofije društva sadržan u Njemačkoj klasičnoj filozofiji, i posebno u Hegelovoj filozofiji, tj. da ona nije neka kombinacija dotadašnjih postignuća raznih grana nauke – ekonomije, društvene i pravne misli i filozofije – nego samostalni proizvod i legitimni nastavak filozofskog mišljenja nastao iz pretpostavki sadržanih u Njemačkoj klasičnoj filozofiji.

Drugi aspekt Kangrginog djela, koji valja naglašavati upravo u ovim momentima, jest njegova dosljedna obrana marksizma i Marxove misli u cjelini i njihove relevancije za ljudsku situaciju uopće. Kangrga neprestano ukazuje na veliku historijsku relevanciju Marxove misli, braneći je od navale svih vrsta kritičara, kako onih površnih i ispolitiziranih tako i onih koji misle da se duboki uvidi Marxove misli i rezultati europske misli, ostvareni na tragu Marxove misli, mogu zamijeniti s nekim usputnim izdancima raznih filozofskih škola nastalih tokom druge polovine XX vijeka. Upravo je Kangrga ukazivao, kao i neki drugi, na zapanjujuće nisku razinu kritike Marxove misli, kod onih koji Marxovu misao i marksizam, kao epohalnu filozofsku misao koja kao i svaka misao odgovara samo pred samom sobom, zamjenjuju i identificiraju s jednim socijalno-političkim sistemom koji je doživio svoj opravdani krah i koji osim verbalne nema nikakve druge supstancijalnije veze s Marxovom mišlju. Identifikacija svjetskog komunizma kao političkog sistema i Marxa je i nehistorijska i nekritička i nedozvoljena i pogrešna, jer je čisti falsifikat, budući da se cijela historija istinskog marksizma tokom XX vijeka upravo i sastojala u kritici tog pseudomarksizma i komunizma koji je nazvan staljinizam kao falsifikata Marxove zamisli o slobodi. Ukazujući na činjenicu da nijedan bitni Marxov uvid u prirodu kapitalizma i uopće svakog društva utemeljenog na vladavini privatnog vlasništva i izrabljivanju ljudi ima isti smisao, sadržaj i sudbinu, tj. da će neprestano proizvoditi, na jednoj strani, sve veće bogatstvo koncentrirano u rukama sve manjeg broja ljudi i, na drugoj strani, sve veće siromaštvo u kojem će živjeti i umirati sve veći broj ljudi, Kangrga je pokazao kako pomodna i politički proizvedena mišljenja imaju kratak vijek i da svagda bivaju demantirana od samog života. Ova temeljna istina koju je Marx izložio u svom najvažnijem djelu („Kapital“ ili „Kritika političke ekonomije“) ne samo da nije pobijena nego se svakim danom sve više i snažnije potvrđuje. U odbrani takve misli, epohalne i bitne i za današnje stanje čovječanstva, Kangrga se angažirao i onda kada je izgledalo da su floskule o nestanku radničke klase postale realna istina, jer ono što Marx misli pod pojmom proletarijat i nije direktno radnički sloj nego svi ljudi koji su deprivirani od svega osim od svoje radne snage i jasnih egzistencija, čiji se opći

položaj u društvu sve više pogoršava. S tugom sam čitao neke od zadnjih Kangrginih polemika objavljenih u „Feral Tribunu“ misleći na to do koje smo mi granice to došli kad stari Kangrga mora da brani notorne istine od agresivnih neznalica.

Najzad, ono što nikako ne bismo smjeli ispustiti iz vida kad se govori o Milanu Kangrgi, jest činjenica da je on ostao i politički i misaono dosljedan i uspravan u onome što je cijeloga života zastupao – od onih ranih dana 1948. do 2008. godine, dakle punih šezdeset godina – a to su načela historijske istine, prava ljudi i borbe protiv svakog oblika eksploatacije, separacije i deprivacije ljudskog u nama, protiv otuđenja svake vrste, a pogotovo onih najtežih oblika ljudskog otuđenja koji su u XX vijeku trijumfirali, a to su rasno, vjersko i nacionalno otuđenje i suprotstavljanje ljudi u cilju lakšeg vladanja njima i održavanja sistema eksploatacije ne samo ljudi nego i prirode kao takve. Sve ovo na što ukazujemo ovom tužnom prilikom samo je jedan uvod u analizu našeg mišljenja tokom druge polovine XX vijeka i traganja za uzrocima njegovog općeg urušavanja krajem tog vijeka, urušavanja koje nije bez svake veze sa općim urušavanjem ljudskog u nama i tragedijom koja nas je zadesila. Milan Kangrga je jedan od putokaza na tom putu traženja izlaza iz mraka u koji smo uvedeni.

Milan Kangrga, taj snažni, gromoglasni i ujedno veoma mekani čovjek i dobri pronositelj istine o nama, zbog koje nisu htjeli da ga čuju i zbog koje je njegovo djelo skrivano od javnog interesa, eto, prestao je da živi, ali sam siguran da će ono što je Milan Kangrga učinio u filozofiji i uopće za kulturu mišljenja u našoj sredini imati odjeka u svakom ozbiljnom i odgovornom misaonom naporu, ako se takav uopće još i može dogoditi u našim krajevima.